

Krystyna Gutkowska

Katedra Ekonomiki Konsumpcji i Gospodarstwa Domowego SGGW

Marzena Jeżewska-Zychowicz

Katedra Ekonomiki Konsumpcji i Gospodarstwa Domowego SGGW

Mary Winter

Iowa State University

Earl A. Morris

University of Minnesota

Teresa Pałaszewska-Reindl

Katedra Ekonomiki Konsumpcji i Gospodarstwa Domowego SGGW

Urszula Grzeszczak-Świetlikowska

Katedra Surowców Żywnościowych i Towaroznawstwa SGGW

Krystyna Żelazna

Katedra Ekonomiki Konsumpcji i Gospodarstwa Domowego SGGW

Specyfika reakcji wiejskich gospodarstw domowych na przemiany systemowe w Polsce

Polskie gospodarstwa domowe w procesie transformacji

Proces transformacji w Polsce, polegający na przejściu od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, nie pozostał obojętny dla funkcjonowania gospodarstw domowych.

Gospodarstwo domowe, zgodnie z współcześnie uznawanymi definicjami, stanowi w istocie swą mikrojednostkę gospodarującą, która produkuje dobra i świadczy usługi, tworzy dochód i dokonuje jego podziału na różne cele oraz organizuje proces konsumpcji, a jednocześnie integruje jego podstawowe trzy człony, a mianowicie jednostkę lub grupę osób, czynnik społeczno-ekonomicznej aktywności oraz czynnik materialny (Żelazna 1993).

Uwzględnienie wielu cech charakterystycznych dla tej podstawowej jednostki gospodarującej uzasadnia fakt istnienia wielu wzajemnych interakcji z gospodarką ogólnonarodową. Ze względu na występowanie rozmaitych zależności zwrotnych pomiędzy gospodarowaniem w sferze mikro, którego swoistą egzemplifikację stanowią właśnie gospodarstwa domowe, a gospodarowaniem ogólnospołecznym, którego odniesienie stanowi gospodarka narodowa, okres transformacji przynosi zupełnie nową rzeczywistość, w której odnaleźć się muszą wszystkie podmioty gospodarujące, a zatem również gospodarstwa domowe.

Tym ostatnim przyszło zmierzyć się z wieloma zjawiskami dotąd znanymi jedynie z teorii, bowiem dla minionego okresu ideologicznego panowania komunizmu nieodzownym elementem było bezpieczeństwo pracy i egalitaryzm podziału dochodu (Svejnar 1991). Reformy rynkowe natomiast oznaczają wysokie bezrobocie (Kołodko, Rutkowski 1991), inflację, a tym samym pauperyzację wielu tysięcy polskich gospodarstw domowych (Lipton, Sachs, 1990, Sachs, 1992).

Tak więc ta nowa rzeczywistość ekonomiczna postawiła polskie gospodarstwa domowe przed koniecznością dokonania przedsięwzięć przystosowawczych (Morris i in. 1991) bądź adaptacyjnych, niezbędnych dla osiągnięcia oczekiwanego poziomu realizacji potrzeb.

Wiejskie gospodarstwa domowe w warunkach zmian systemowych

Generalne konkluzje dotyczące zmian w funkcjonowaniu gospodarstw domowych pod wpływem przeobrażeń systemowych mają swoje odniesienie do wszystkich typów gospodarstw domowych, ale jednocześnie natężenie zachowań przystosowawczych i adaptacyjnych przedsięwziętych przez gospodarstwa domowe jest różne w zależności od ich lokalizacji, reprezentowanej przez nie kategorii społeczno-zawodowej jak i wielu innych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych. Z tych, jak i wielu innych powodów wydaje się zasadne postrzeganie wiejskich gospodarstw domowych jako odmiennie reagujących na zmiany systemowe niż miejskie gospodarstwa domowe.

Podstawową przesłanką dla wyodrębnienia specyficznych cech wiejskiego gospodarstwa domowego jest jego relatywnie częsty integralny związek z gospodarstwem rolnym, co powoduje, że sfera spożycia przeplata się z działalnością produkcyjną. Obie te jednostki stanowią równocześnie całość wytwórczą, organizując zarazem proces konsumpcji własnych i nabytych dóbr.

Splot specyficznych cech wiejskich gospodarstw domowych, które w większości stanowią chłopskie gospodarstwa domowe, może być traktowany jako swoisty filtr, przez który przenikają efekty zmian systemowych, implikując odmiennie reakcje tej kategorii gospodarstw domowych na przeobrażenia makroekonomiczne.

O ile w ostatnich latach poprzedzających proces przechodzenia kraju do gospodarki rynkowej (1985–1989) gospodarstwa chłopskie osiągały najwyższy spośród innych grup społeczno-zawodowych poziom dochodów z równoczesnym szybkim tempem ich wzrostu, to począwszy od 1990 r. tempo wzrostu dochodów w gospodarstwach chłopskich ulegało zmniejszeniu, a poziom dochodów w latach 1990–1992 był najniższy ze wszystkich typów gospodarstw, co obrazują dane tabeli 1.

Tabela 1.

Zróźnicowanie poziomu dochodów ludności w przekroju grup społeczno-ekonomicznych (relatywne – gdzie dochód na 1 osobę w gospodarstwach chłopskich = 100)

Gospodarstwo domowe	1985	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Pracownicze	95,9	85,1	86,5	97,6	111,6	121,7	114,0
Prac.-chłopskie	93,9	91,3	92,2	103,2	107,0	110,3	90,0
Emerytów i rencistów	75,0	70,5	67,6	85,4	109,0	107,9	119,0*

*Do roku 1992 w grupie emerytów i rencistów znajdowały się również osoby utrzymujące się z niezarobkowych źródeł, obecnie grupa ta została wyłączona – dochód na 1 osobę w 1993 wynosił 0,60.

Źródło: Obliczenia własne.

Egzemplifikowane w tabeli zjawisko relatywnego spadku tempa wzrostu dochodów rolniczych było przede wszystkim wynikiem niekorzystnych w tym okresie uwarunkowań ekonomiczno-produkcyjnych dla rolnictwa takich jak: ograniczenie inwestowania w produkcję (związane m.in. z niekorzystnymi relacjami cen środków produkcji dla rolnictwa w stosunku do cen produktów rolnych, wysokie oprocentowanie kredytów), ograniczenie rynku wewnętrznego konsumpcji oraz napływ żywności z zagranicy.

W okresie transformacji pogłębiła się dywersyfikacja dochodów wśród rodzin wiejskich, jak również stwierdza się, że poziom dochodów gospodarstw chłopskich uległ silnemu zróźnicowaniu wewnętrznemu i znacznie bardziej niż w gospodarstwach pracowniczych (w 1992 r. dochody w najwyższej grupie dochodowej były blisko 7,5-krotnie wyższe niż w najniższej grupie, w gospodarstwach pracowniczo-chłopskich 8,2-krotnie, podczas gdy w pracowniczych gospodarstwach blisko 7-krotnie) (*Budżety... 1993*).

Pogłębianie się różnic dochodowych wśród ludności wiejskiej implikowane jest m.in. zjawiskiem podupadania najsłabszych gospodarstw rolnych, a bogaceniem się ludności z gospodarstw większych, produkujących taniej bądź uzyskujących dochody spoza rolniczego rynku pracy.

Rezultatem głębokiego spadku dochodów w rolnictwie indywidualnym, obok dysparytetu dochodowego ludności rolniczej, było również rozszerzanie się strefy ubóstwa. I tak, w roku 1989 w strefie ubóstwa znajdowało się 22% gospodarstw chłopskich, w 1990 – 42%, w 1991 – ok. 45%, a w 1992 szacowano, że około 50% gospodarstw chłopskich znajdowało się w strefie ubóstwa (Michna 1992).

Jedną z konsekwencji pogarszającej się sytuacji dochodowej w większości gospodarstw domowych na wsi było subiektywnie odczuwane zjawisko deprywacji

potrzeb, a także coraz niższe oceny sytuacji materialnej swoich rodzin i towarzyszący temu wzrost społecznego pesymizmu.

Charakterystyka materiału źródłowego

Dla określenia zmian w funkcjonowaniu gospodarstw domowych pod wpływem procesu transformacji przeprowadzono jesienią 1994 r. badania na próbie 600 gospodarstw domowych zlokalizowanych w rejonach miejskich i wiejskich województwa lubelskiego. Badanie zrealizowano na podstawie grantu National Science Foundation (USA) w kooperacji między Katedrą Ekonomiki Konsumpcji i Gospodarstwa Domowego SGGW a Iowa State University i University of Minnesota. Dobór próby dokonany został w sposób losowy przez Wojewódzki Urząd Statystyczny w Lublinie.

Badanie zostało przeprowadzone metodą wywiadu kwestionariuszowego przez grupę ankieterów z WUS w Lublinie, którzy zostali przeszkoleni przez grupę polsko-amerykańskich badaczy w czasie dwudniowego szkolenia. Wywiad kwestionariuszowy przeprowadzany był zwykle z kobietą odpowiedzialną za prowadzenie domu. Jedynie w przypadku stałej nieobecności kobiety w gospodarstwie domowym wywiad przeprowadzano z mężczyzną.

Kwestionariusz wywiadu obejmował minione, aktualne i spodziewane zachowania gospodarstw domowych i operacjonalizował wszystkie podstawowe aspekty funkcjonowania gospodarstw domowych, tj. strukturę i organizację gospodarstw domowych wraz ze statusem zawodowym i poziomem wykształcenia; historię pracy; świadczenie pomocy zarówno w obrębie rodziny, jak i poza nią; wzory konsumpcji i wydatków; normy rodzinne, postawy i oczekiwania w zakresie warunków życia; standard życia i stopień zaspokojenia poszczególnych potrzeb.

W wybranej losowo próbie badawczej gospodarstw domowych 178 stanowiły wiejskie gospodarstwa domowe.

Założenia i cele badawcze

Celem przeprowadzonych badań było określenie wpływu procesu transformacji w Polsce na funkcjonowanie gospodarstw domowych a jednocześnie reakcji gospodarstw domowych na skutki procesu transformacji.

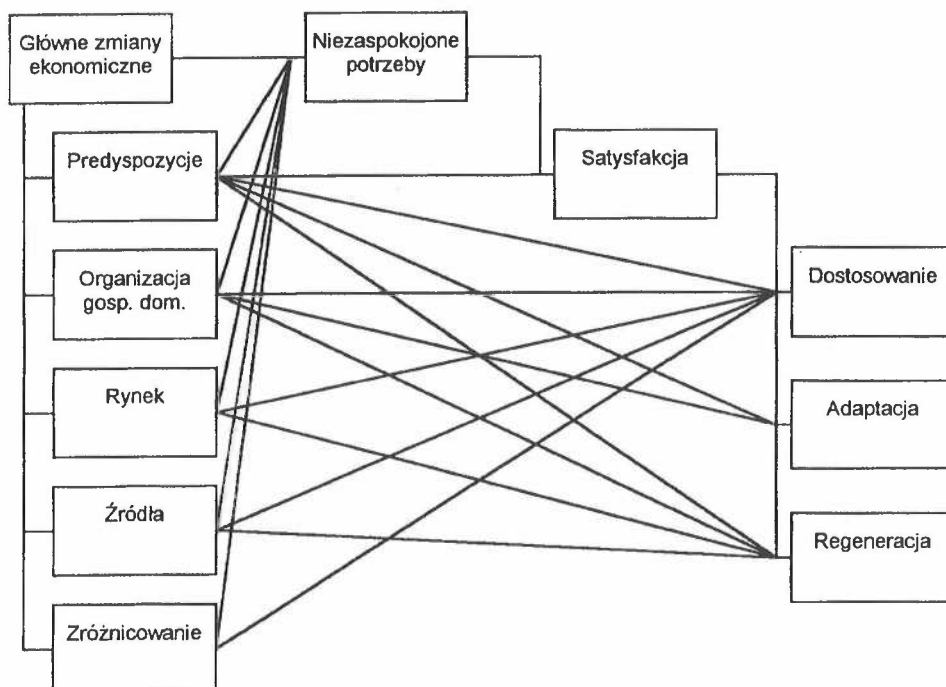
Przeobrażenia polskiej ekonomii przyniosły kapitalną szansę sprawdzenia uniwersalności klasycznej teorii Angella R.C.(1936) i Bakke E.W. (1940), którzy badali reakcje rodzin amerykańskich na Wielki Kryzys (Great Depression) w Stanach Zjednoczonych w latach trzydziestych naszego wieku, którą rozwinęli inni badacze

procesu oddziaływania niekorzystnych zjawisk ekonomicznych na funkcjonowanie gospodarstw domowych (np. Broman, Hamilton i Hoffman 1990; Buss i Redburn 1988).

Operacjonalizacja problemu badawczego i planowane analizy materiału źródłowego odnosiły się do przyjętego modelu konceptualnego, którego istotę prezentuje rysunek 1.

Zgodnie z założeniami przyjętymi dla opracowania modelu, główne zmiany ekonomiczno-społeczne dokonują się przede wszystkim poprzez:

- rynek (głównie relacje cenowe, podaż dóbr i usług),
- zasoby (przede wszystkim zasoby finansowe limitowane rodzajem zatrudnienia, bezrobociem, jak również inflacją, ale również zasoby czasu, informacji);
- organizację gospodarstwa domowego (podział zadań/ról domowych, układ relacji między członkami gospodarstwa domowego);
- predyspozycje (osobnicze umiejętności tolerowania sytuacji stresowych);
- zróżnicowanie gospodarstw domowych.

Rysunek 1.
Model konceptualny

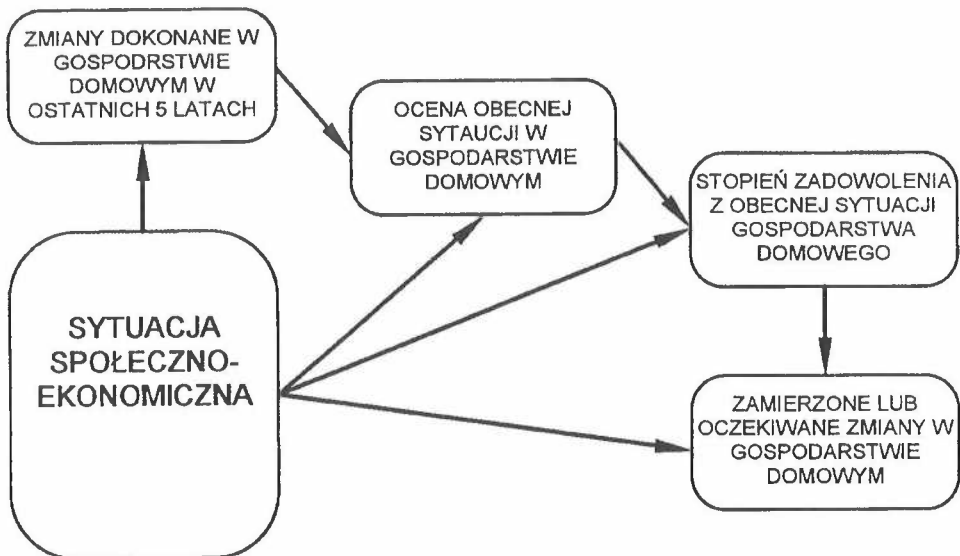
Natomiast prezentowane w tym opracowaniu postempiryczne uzgodnienia dotyczyć będą fragmentu tego modelu, w którym to zakłada się zależność planowanych zmian w zakresie funkcjonowania gospodarstwa domowego od następujących czynników:

- zmiany dokonane w minionych pięciu latach;
- ocena obecnej sytuacji;
- stopień zadowolenia z obecnej sytuacji.

Kierunek i istotę owej zależności prezentuje rysunek 2.

Istotą powyżej zaprezentowanego modelu jest przedstawienie zamierzonych lub oczekiwanych zmian jako wypadkowej stopnia zadowolenia z aktualnej sytuacji gospodarstwa domowego, który determinuje zarówno ocena obecnej sytuacji w gospodarstwie domowym, jak również zmiany dokonane w gospodarstwie domowym w ostatnich pięciu latach. Każdy z wymienionych czynników operacjonalizowany odpowiednimi pytaniami kwestionariusza wywiadu nie tylko pozostaje we wzajemnych interakcjach z pozostałymi, ale również jest warunkowany postrzeganą sytuacją społeczno-ekonomiczną w kraju.

Prezentowane w dalszej części opracowania wyniki i ich interpretacja mają na celu ukazanie mechanizmów przystosowawczych i adaptacyjnych polskich gospodarstw domowych do warunków implikowanych transformacją, ze szczególnym uwzględnieniem tych procesów w środowisku wiejskim.

Rysunek 2.

Model konceptualny zastosowany w badaniu empirycznym

Analiza wyników i dyskusja

Generalnie – w świetle uzyskanych opinii respondentów – można stwierdzić, że więcej niż 2/3 badanych odczuwa pogorszenie lub znaczące pogorszenie ekonomicznej i finansowej sytuacji swoich gospodarstw domowych w ciągu minionych 5 lat. Stąd też prawie 60% badanych stwierdziło, że są niezadowoleni i bardzo niezadowoleni z aktualnej sytuacji ekonomicznej i finansowej swoich gospodarstw domowych.

Jakkolwiek nie oceniano by wpływu zmian systemowych na funkcjonowanie gospodarstw domowych, odnotowuje się wprowadzanie wielu modyfikacji w obrębie realizowanych funkcji.

W kontekście uzyskanych opinii respondentek na temat wprowadzonych w ich gospodarstwach domowych zmian w ostatnich pięciu latach zauważono, że do najczęstszych modyfikacji zaliczono:

- kupowanie tańszej żywności (68,0% ogółu badanej wiejskiej populacji i 59,0% populacji miejskiej);
- wymianę dóbr i usług z innymi (62,4% ogółu badanej populacji wiejskiej i 22,0% populacji miejskiej);
- uprawę warzyw i owoców na potrzeby rodziny (92,7% ogółu badanej populacji wiejskiej i 38,0% populacji miejskiej);
- kupowanie tańszej odzieży (75,3% ogółu badanej populacji wiejskiej i 60,0% populacji miejskiej);
- zmniejszenie ilości zakupowanej odzieży (71,9% ogółu badanej populacji wiejskiej i 68,0% populacji miejskiej);
- reperację i renowację odzieży (81,5% ogółu badanej populacji wiejskiej i 62,0% populacji miejskiej);
- naprawy domowe we własnym zakresie (83,1% ogółu badanej populacji wiejskiej i 77,0% populacji miejskiej);
- przesunięcie na później lub ograniczenie korzystania z usług (60,7% ogółu badanej populacji wiejskiej i 51,0% populacji miejskiej);
- pożyczanie pieniędzy (64,0% ogółu badanej populacji wiejskiej i 47,0% populacji miejskiej);
- używanie tańszych środków transportu (68,5% ogółu badanej populacji wiejskiej i 47,0% populacji miejskiej).

Ogólnie rzecz by można, że gospodarstwa domowe na wsi są relatywnie bardziej skłonne ku procesowi adaptacji (adaptation) zamiennemu redukcją realizowanych potrzeb aniżeli miejskie gospodarstwa domowe. W przypadku niektórych zmian wprowadzonych w gospodarstwach domowych zauważa się statystycznie istotną zależność od miejsca lokalizacji gospodarstwa domowego. I tak, na przykład „wiejskość” gospodarstwa domowego istotnie wpływa na wprowadzenie takich zmian,

jak: kupowanie gorszej jakości żywności (respondenci reprezentujący wiejskie gospodarstwa domowe w 41% stwierdzili wprowadzenie takiej zmiany, gdy tymczasem respondenci reprezentujący miejskie gospodarstwa domowe odnotowali tego rodzaju zmiany w 33%, $p = 0,000$), uprawianie owoców i warzyw na potrzeby własne ($p = 0,000$), kupowanie tańszej odzieży ($p = 0,001$), reperowanie odzieży ($p = 0,000$), rezygnacja lub odłożenie w czasie korzystania z usług medycznych (28% respondentów miejskich zadeklarowało wprowadzenie takiej zmiany i aż 45% respondentów wiejskich stwierdziło wprowadzenie tego typu ograniczeń, $p = 0,0001$).

Jednocześnie odnotowano niewielki udział wprowadzenia w przeszłości takich zmian, jak:

- przejęcie pewnych obowiązków w domu, by ktoś inny z domowników mógł podjąć dodatkową pracę (ok. 9,0% ogółu badanej populacji zarówno w mieście, jak i na wsi);
- podjęcie dodatkowej pracy (12,4% badanej populacji w środowisku wiejskim i nieco więcej – ok. 29,0% w środowisku miejskim);
- podjęcie pracy w godzinach nadliczbowych (blisko 20% respondentów reprezentujących zarówno miejskie jak i wiejskie gospodarstwa domowe).

Tak więc zarówno miejskie, jak i wiejskie gospodarstwa domowe nie wykazują wyraźnej aktywności w ciągu minionych 5 lat w podejmowaniu zmagania z trudami życia codziennego, a tym samym można stwierdzić znikome nasilenie działań przystosowawczych, których istotą jest podejmowanie wysiłków w kierunku znalezienia dodatkowych możliwości realizacji potrzeb przynajmniej na dotychczasowym poziomie. Warto jednak wspomnieć w tym miejscu o specyfice wiejskich gospodarstw domowych, wyraźnie częściej zaangażowanych we wzajemną pomoc sąsiedzką, tzw. wymianę dóbr i usług z innymi, które to zjawisko odnotowano w przypadku 62% gospodarstw wiejskich, natomiast jedynie w 22% gospodarstw domowych w mieście. Wydaje się, że tę postempiryczną prawidłowość interpretować by można odwołując się do elementów tradycyjnej obyczajowości wiejskiej i konstytutywnych dla społeczności lokalnej cech jej wewnętrznej organizacji, w której tak ważną rolę odgrywała wzajemna pomoc i wspólna praca (Szczepański 1992).

W zakresie odnotowanych zmian w funkcjonowaniu gospodarstw domowych zwraca uwagę relatywnie często podkreślana przez respondentów skłonność ku rezygnacji z korzystania z różnego rodzaju usług. Konstatacja ta jest zbieżna ze stwierdzoną w literaturze przedmiotu prawidłowością wskazującą na to, że jednym z procesów przystosowawczych polskich gospodarstw domowych w warunkach przemian gospodarczych kraju jest dążenie do zaspokajania potrzeb usługowych na dotychczasowym poziomie poprzez wykonywanie większości czynności produkcyjno-usługowych we własnym zakresie. Zjawisko to dotyczy szczególnie gospodarstw

wiejskich, które na przestrzeni minionych dziesięcioleci znacznie rzadziej korzystały z usług aniżeli miejskie gospodarstwa domowe, na co wpływ z jednej strony miała ubogo wyposażona infrastruktura wiejska, a z drugiej tradycyjna skłonność ku samozaopatrzeniu w zakresie korzystania z usług.

Wprowadzenie zmian w zakresie realizacji funkcji gospodarstwa domowego spowodowane było przede wszystkim zmniejszonymi realnymi dochodami ludności zarówno w mieście, jak na wsi. W kontekście uzyskanych opinii respondentów należy stwierdzić, że średnia ocena dochodu rodziny określona jest na poziomie możliwości zaspokojenia jedynie podstawowych potrzeb. Niewiele ponad 1% badanych oceniło dochód swojej rodziny jako pozwalający na zaspokojenie wszelkich potrzeb i tyle samo stwierdziło, że nie tylko stać ich na wszystko, ale mogą nawet zaoszczędzić (tab. 2).

I ta postempiryczna konstatacja potwierdza odnotowane przez innych badaczy tendencje, zgodnie z którymi 90,5% mieszkańców wsi ocenia sytuację dochodową swojego gospodarstwa domowego jako dostateczną i złą, a średnia ocena sytuacji dochodowej dla tej populacji w 1993 r. wyniosła 2,66 (Karcz, Kędzior 1994). Nie zauważa się istotnej statystycznie różnicy w tym zakresie między populacją miejską i wiejską.

Konsekwencją niskiej średniej oceny dochodów rodziny jest m.in. to, iż połowa badanych reprezentujących środowisko wiejskie stwierdziła, że znacznie częściej dyskutują w domu o sprawach finansowych, a blisko połowa z tej grupy badanych wyraźnie uzależnia wizytę u lekarza stanem domowego budżetu (tab. 3).

Jakkolwiek nie odnotowano statystycznie istotnej różnicy w konfliktogennym charakterze kłopotów finansowych między środowiskiem miejskim i wiejskim, to warto zaznaczyć, że dla blisko 5,0% ogółu badanych problemy finansowe są powodem codziennych rodzinnych kłótni, a prawie 12,0% badanych stwierdziło, że tego typu sytuacje zdarzają się przynajmniej raz w tygodniu. W obu przypadkach nieco wyższy odsetek badanych ze środowiska wiejskiego stwierdził konfliktogenny charakter finansowych niedostatków w reprezentowanych przez siebie gospodarstwach domowych.

Tabela 2.

Ocena wielkości dochodu gospodarstwa domowego w kontekście stopnia zaspokojenia jego potrzeb

Ocena wielkości dochodu	Udział odpowiedzi (%)	
	wieś	miasto
Jest w ogóle niewystarczający	22,5	26,1
Pozwala zaspokoić tylko podstawowe potrzeby	51,1	40,8
Stać nas tylko na niektóre wydatki	23,6	30,1
Stać nas na wszystko	1,1	0,9
Stać nas na wszystko i jeszcze możemy zaoszczędzić	1,7	2,1

Źródło: Badanie własne.

Znacznie bardziej wyraźnie uwidacznia się ingerencja kłopotów finansowych w całokształt funkcjonowania rodziny. Otóż zarówno wśród respondentów mieszkających w mieście jak i na wsi więcej niż połowa badanych zgodziła się z tym, że spędza się znacznie więcej czasu w ich gospodarstwach domowych na rozmowach o sprawach finansowych (udział odpowiedzi „zgadzam się” i „bardzo zgadzam się” w miejskich gospodarstwach domowych – 62,8%, a dla wiejskich 66,4%). Znacząca część badanych stwierdziła również poprzedzanie wizyt u lekarza rodzinną debatą, przy czym jest to zjawisko znacznie częstsze wśród respondentów reprezentujących wiejskie gospodarstwa domowe.

Badani mieszkający w miastach częściej nie zgadzali się z opinią, że zmiany systemowe spowodowały więcej kłótni w ich rodzinach z powodów finansowych (6,5% badanych z miasta i 43,1% badanych ze wsi). Równocześnie odnotowuje się wyższy relatywnie stopień zgodności wśród mieszkańców wsi co do występowania częstszych sporów finansowych aniżeli przed laty (34,5% dla wsi i 30,3% dla miasta). Zarówno respondentki mieszkające na wsi jak i w mieście w blisko 40% mają kłopoty z zaśnięciem z powodu sytuacji finansowej, a tylko niewiele mniej spośród nich stwierdza, że bez przerwy myśli o kłopotach finansowych. Szczegółową ilustrację powyższych konkluzji stanowi tabela 3.

Tabela 3.

Zmiany w funkcjonowaniu rodziny dokonujące się pod wpływem jej sytuacji finansowej

Proszę powiedzieć w jakim stopniu zgadza się Pani z następującymi stwierdzeniami:		Zdecydowanie nie zgadzam się	Nie zgadzam się	Trudno powiedzieć	Zgadzam się	Zdecydowanie zgadzam się
Obecnie spędzamy więcej czasu na rozmowach o sprawach finansowych	W*	7,3	10,9	15,3	55,5	10,9
	M*	5,5	17,6	14,1	53,8	9,0
Obecnie spędzamy więcej czasu na podejmowaniu decyzji o pójściu do lekarza, wyjeździe na wakacje itp.	W	9,5	15,3	12,4	51,8	10,9
	M	6,6	22,1	18,6	47,2	5,5
Kłócimy się znacznie częściej o sprawy finansowe	W	18,2	24,8	23,4	29,9	3,6
	M	22,4	34,1	13,1	25,5	4,8
Mam kłopoty z zaśnięciem z powodu sytuacji finansowej	W	24,7	18,0	16,9	32,6	7,9
	M	20,1	28,4	14,9	28,4	8,1
Bez przerwy myślę o kłopotach finansowych	W	16,9	25,8	24,2	23,6	9,6
	M	14,7	29,4	20,4	26,5	9,0

*W - wieś; M - miasto

Źródło: Badanie własne.

Zaistniałe zmiany w zakresie relacji wewnątrzrodzinnych są przede wszystkim efektem subiektywnie określanych niskich ocen sytuacji dochodowej, bowiem średnia ocena sytuacji dochodowej w badanej populacji zarówno wiejskich, jak i miejskich gospodarstw domowych, odniesiona do 10-punktowej skali, wyniosła zaledwie 3,972 dla badanej populacji wiejskiej i niewiele mniej, bo 3,936, dla badanej populacji miejskiej (patrz tab. 4).

Tabela 4.

Ocena różnych aspektów funkcjonowania gospodarstwa domowego w skali 10-punktowej (wartość średnia)

Wybrane aspekty funkcjonowania gospodarstwa domowego	Wartość średnia	
	wieś	miasto
Sytuacja ekonomiczna	3,972	3,936
Sytuacja zdrowotna	4,910	4,853
Sytuacja mieszkaniowa	4,961	5,632
Sytuacja w zakresie wyposażenia w meble	4,713	4,926
Sytuacja w zakresie wyposażenia w sprzęt gospodarstwa domowego	4,281	4,594
Sytuacja w zakresie żywności	5,287	5,172
Sytuacja w zakresie odzieży i obuwia	5,185	4,879
Sytuacja w zakresie środków transportu	3,792	3,848

Źródło: Badanie własne.

Respondentki oceniły najniżej sytuację ekonomiczną oraz sytuację w zakresie środków transportu. Jedynie sytuacja w zakresie żywności oraz odzieży i obuwia oceniona została nieco wyżej niż „5”, jak również powyżej „5” oceniono wśród respondentów na wsi sytuację mieszkaniową. Wydaje się, że przynajmniej w pierwszym przypadku można ten wynik interpretować odwołując się do efektu rygla, zgodnie z istotą którego w sytuacji obniżenia dochodów następuje tendencja ku ochronie poziomu realizacji potrzeb podstawowych na dotychczasowym poziomie.

Poza tym względnie wyższe oceny stopnia zaspokojenia potrzeb żywieniowych mają swoje uzasadnienie w dość powszechnym na wsi zjawisku samozaopatrzenia. Jak zauważono wcześniej, uprawa warzyw i owoców na potrzeby rodziny to dokonana najbardziej powszechnie zmiana w minionych pięciu latach w funkcjonowaniu gospodarstwa domowego (92,7% respondentów w środowisku wiejskim stwierdziło wprowadzenie tej zmiany).

Nie zauważono istotnych statystycznie różnic w zakresie oceniania wybranych aspektów funkcjonowania gospodarstw domowych między środowiskiem miejskim i wiejskim poza jednym przypadkiem, a mianowicie w ocenie sytuacji mieszkaniowej statystycznie istotnie różnią się reprezentanci obu typów gospodarstw domowych.

Tak więc sytuacja ekonomiczna została oceniona najniżej w badanej populacji, co bezpośrednio związane jest z tym, że prawie 85% badanych kobiet oceniło sytuację finansową swojej rodziny na „5” lub niżej w 10-punktowej skali ocen, a szczegółową strukturę wskazanych ocen prezentuje rysunek 3.

10	0,6%	0,2%
9	0,6%	0,7%
8	2,8%	1,2%
7	1,7%	3,1%
6	9,6%	9,0%
5	23,6%	27,0%
4	20,2%	17,8%
3	21,3%	20,1%
2	12,4%	12,3%
1	7,3%	8,5%
	Wieś	Miasto

Rysunek 3.

Ocena sytuacji ekonomicznej gospodarstwa domowego w 10-punktowej skali (na drabinie)

Omówione wyniki badań własnych w zakresie postrzeganej sytuacji finansowej badanych gospodarstw domowych są konsekwencją bolesnych dla wielu rodzin wiejskich skutków transformacji. Jednym z ważniejszych efektów procesu zmian systemowych w jego początkowym okresie jest ubożenie, co stało się faktem również dla wielu badanych gospodarstw domowych. Świadczyć o tym może chociażby to, że 65,7% respondentów stwierdziło, iż pogorszeniu lub znacznemu pogorszeniu uległa ich sytuacja finansowa, a tylko 13,5% oceniło ją jako korzystniejszą.

Jakkolwiek średnia ocena zaspokajania potrzeby żywieniowej w rodzinach badanych jest stosunkowo najwyższa, to warto w tym miejscu zauważyć, że ci respondenci, którzy stwierdzili wprowadzenie zmian w zakresie ilości i jakości zakupowanej żywności byli też skłonni stwierdzać, że sytuacja w zakresie żywności wyraźnie pogorszyła się.

Podobną prawidłowość odnotowano w zakresie odzieży i obuwia. Zgodnie z ideą zaprezentowanego wcześniej modelu, należało oczekiwać, że subiektywnie stwierdzone zmiany w realizacji typowych dla gospodarstwa domowego funkcji w ciągu ostatnich 5 lat wpływać będą na ocenę aktualnej sytuacji gospodarstwa domowego, a to z kolei będzie ważyło na odczuwanej satysfakcji z realizacji rozmaitych potrzeb i warunkować będzie zamierzone lub oczekiwane w przyszłości zmiany.

W rezultacie przeprowadzonej analizy statystycznej zauważono, że ocena obecnej sytuacji finansowej gospodarstwa domowego dość istotnie zależy od tego, czy i jak postrzega się zaistniałe zmiany w ciągu minionych pięciu lat w tym zakresie (Pearson's R = 0,4279) – tabela 5.

Tabela 5.

Wzajemne relacje między elementami modelu zastosowanego w badaniu empirycznym

Wybrane aspekty funkcjonowania gospodarstwa domowego	Współ. korelacji	Zmiany/obecna sytuacja	Obecna sytuacja/stopień zadowolenia
Sytuacja ekonomiczna	PR*	0,4279	0,5557
	SC**	0,4342	0,5372
Sytuacja zdrowotna	PR	0,6712	0,6721
	SC	0,6234	0,6834
Sytuacja mieszkaniowa	PR	0,3114	0,6434
	SC	0,2777	0,6654
Sytuacja w zakresie wyposażenia w meble	PR	0,4365	0,6851
	SC	0,4172	0,6855
Sytuacja w zakresie wyposażenia w sprzęt gospodarstwa domowego	PR	0,5354	0,6410
	SC	0,5072	0,6367
Sytuacja w zakresie żywności	PR	0,5611	0,5732
	SC	0,5292	0,5684
Sytuacja w zakresie odzieży i obuwia	PR	0,5666	0,5927
	SC	0,5435	0,5746
Sytuacja w zakresie środków transportu	PR	0,4499	0,6871
	SC	0,4379	0,68025

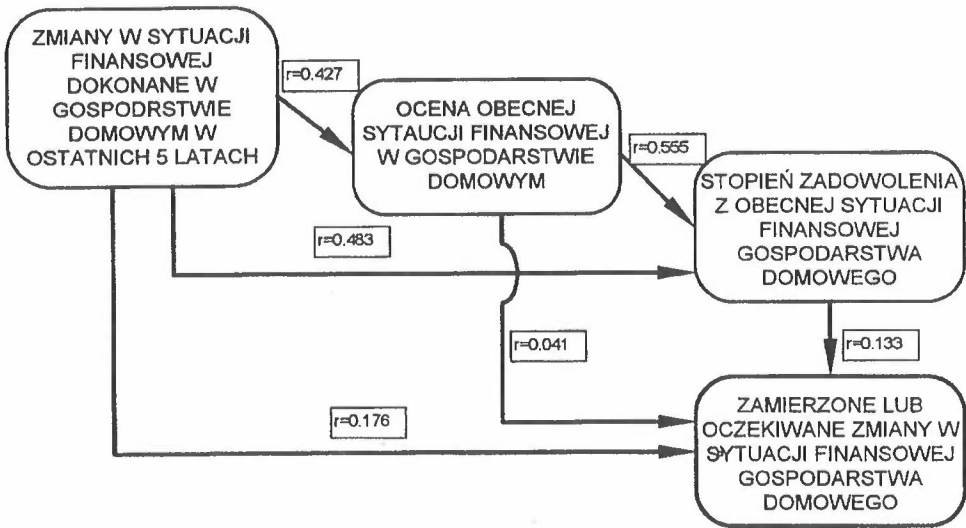
* PR – Pearson's R; ** SC – Spearman Correlation

Źródło: Badanie własne.

Oznacza to, że osoby, które skłonne były stwierdzać, że ich sytuacja finansowa uległa pogorszeniu lub znacznemu pogorszeniu częściej wykazywały jednocześnie tendencje ku plasowaniu oceny swojej sytuacji finansowej w dolnym pułapie 10-punktowej skali ocen.

Stopień zadowolenia z obecnej sytuacji finansowej warunkuje postrzegana ocena swojej sytuacji w tym zakresie, a więc osoby oceniające aktualną sytuację finansową jako dobrą wykazują skłonności ku zadowoleniu z takiego stanu rzeczy (Pearson's R = 0,5557).

Wiele ciekawych spostrzeżeń dostarczyła analiza wzajemnych zależności pomiędzy oczekiwanymi lub zamierzanymi zmianami w sytuacji ekonomicznej gospodarstwa domowego, a oceną dotychczasowych zmian i towarzyszącemu im poczuciu zadowolenia – rysunek 4.

Rysunek 4.

Wzajemne zależności między elementami modelu z uwzględnieniem sytuacji finansowej gospodarstwa domowego

I tak zauważono, że im wyższa ocena aktualnej sytuacji finansowej i wyższy stopień zadowolenia, tym bardziej znikome oczekiwania wprowadzania zmian w zakresie różnych aspektów funkcjonowania gospodarstwa domowego. Można by na tej podstawie stwierdzić, że osoby zadowolone z dotychczasowej sytuacji ekonomicznej, a jednocześnie pozytywnie określające zaistniałe w ich domach zmiany nie przewidują, by w perspektywie najbliższego pięcioletnia miałyby np.:

- używać oszczędności na codzienne wydatki;
- sprzedać nieruchomości;
- dokonywać wymiany dóbr i usług z innymi;
- przesunąć w czasie lub zaniechać wydatków na naukę dzieci.

Godne podkreślenia jest również to, że osoby, które odnotowały, iż w minionych pięciu latach zostały dokonane określone zmiany w funkcjonowaniu ich gospodarstw domowych skłonne są przypuszczać, iż w następnych pięciu latach będą one kontynuowane.

Podobne prawidłowości odnotowano w zakresie innych obszarów funkcjonowania gospodarstwa domowego. I tak, np. zmiany w sytuacji w zakresie transportu miały wyraźny wpływ na ocenę własną istniejącego poziomu możliwości korzystania z transportu.

Zaprezentowane prawidłowości mają swoje zastosowanie zarówno dla populacji miejskiej, jak i wiejskiej, bowiem przeprowadzona analiza statystyczna nie

dowodła istnienia różnic w zakresie wzajemnych zależności pomiędzy poszczególnymi zmiennymi konstruującymi przyjęty model konceptualny.

Szczególnym rezultatem niskich ocen sytuacji finansowej badanych gospodarstw domowych i relatywnie nie najlepszej ich kondycji ogólnej jest częsty brak optymistycznej wizji przyszłości zarówno w mikro-, jak i makroskali. Otóż zdaniem 53,5% badanych, sytuacja ekonomiczna w kraju pogorszy się lub bardzo się pogorszy (15,0%), a zdaniem 18,8% nie ulegnie zmianie. Natomiast 12,6% badanych wyraziło optymistyczny stosunek do przyszłości ekonomicznej kraju. Nie zauważono statystycznie istotnych różnic w zakresie przewidywanej ekonomicznej sytuacji w kraju między badanymi reprezentującymi miejskie i wiejskie gospodarstwa domowe.

Pesymizmowi w skali makrospołecznej towarzyszą podobne wizje sytuacji własnych gospodarstw domowych. I tak, ekonomiczną przyszłość swoich gospodarstw domowych respondenci postrzegają w następujący sposób:

- 2,8% uważa, że sytuacja ekonomiczna własnego gospodarstwa domowego bardzo pogorszy się w następnych pięciu latach;
- 38,8% uważa, że sytuacja ekonomiczna własnego gospodarstwa domowego pogorszy się w następnych pięciu latach;
- 32,6% uważa, że sytuacja ekonomiczna własnego gospodarstwa domowego w następnych pięciu latach pozostanie bez zmian;
- 25,8% uważa, że sytuacja ekonomiczna własnego gospodarstwa domowego w następnych pięciu latach poprawi się.

Reasumując przedstawione rozważania na temat zmian w funkcjonowaniu wiejskich gospodarstw domowych pod wpływem procesu transformacji, należy stwierdzić raz jeszcze, że nastąpiły wyraźne modyfikacje w zakresie realizowanych przez nie funkcji. Na podkreślenie zasługuje odnotowana w wypowiedziach prawie wszystkich respondentów renaturalizacja w zakresie usług, które to zjawisko rozszerza się zarówno w środowisku miejskim, jak i wiejskim.

Uzyskane wyniki empiryczne dowiodły słuszności przyjętego modelu konceptualnego. Szczególnie istotnym elementem tego modelu jest to, że powodzenie w realizacji funkcji gospodarstwa domowego (wellbeing) mierzone stopniem realizacji potrzeb nie wpływa bezpośrednio na pojawienie się zachowań przystosowawczych gospodarstwa domowego, ale poprzez poziom zadowolenia, satysfakcji z ich zaspokojenia. Wydaje się również godna podkreślenia inna postempiryczna konkluzja, stanowiąca o tym, że polskie gospodarstwa domowe wykazują wyraźną tendencję ku redukowaniu istniejących potrzeb, co jest znamienne dla procesu adaptacji, natomiast w niewielkim stopniu wykazują aktywność w kierunku pozyskiwania nowych źródeł zarobkowania, przedsięwzięciu działań sprzyjających utrzymywaniu lub podniesieniu poziomu satysfakcji z realizowanych w obrębie gospodarstwa domowego funkcji.

Literatura

- ANGELL R.C., 1936: The family encounters the depression. New York: Charles Scribners Sons.
- BAKKE E.W., 1940: Citizens without work. New Haven: Yale University.
- BROMAN C.L., HAMILTON V.L. and HOFFMAN W.S., 1990: Unemployment and its effects on families: evidence from a plant closing study. *American Journal of Community Psychology*, 18, 643–659.
- BUSS T.F. and REDBURN F.S., 1988: Reemployment after a shutdown: The Youngstown steel mill closing, 1977–1985. In P. Voydanoff, p and L.C. Majka (Eds.) – Families and economic distress. pp.17–327. Newbury Park, CA:Sage.
- Budżety Gospodarstw Domowych 1993. GUS 1993.
- KARCZ K., KĘDZIOR Z., 1992: Postawy i zachowania gospodarstw domowych w świetle badań bezpośrednich. *Gospodarstwo Domowe w Kraju i na Świecie*, nr 4.
- KOŁODKO G.W. i RUTKOWSKI M., 1991: The problem of transition from a socialist to a free market economy: The case of Poland. *Journal of Social, Political and Economic Studies*, 16, 159–179.
- LIPTON D., SACHS J., 1990: Creating a market economy in eastern Europe: The Case of Poland. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 75–147.
- MICHNA W., 1992: Bezpieczeństwo żywnościowe i polityka rolna Polski na przełomie XX i XXI wieku. Fundacja im. Friedricha Eberta w Polsce. Polityka ekonomiczna i społeczna, Z.22, Warszawa.
- MORRIS E.W., WINTER M., MURPHY A.D., 1991: Extended Households and first time home ownership in the city of Oaxaca. Presented at the Annual Meeting of the Society for Applied Anthropology. Charleston, SC.
- SACHS J., 1992: Building a market economy in Poland. *Scientific American*, 266, 34–40.
- SVEJNAR J., 1991: Microeconomic issues in the transition to a market economy. *Journal of Economic Perspectives*, 5, 123–138.
- ŻELAZNA K., 1993: Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania pracy kobiety w wiejskim gospodarstwie domowym. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Household responses to macroeconomic changes in Poland

Abstract

Throughout history, changes in an economic system of a nation made the households adapt by reducing their needs or by obtaining additional resources (mostly financial) for satisfying the needs at a similar level.

A study of 600 households in Lublin province also confirms it is true for Poland.

In the fall of 1994 the households answered the questionnaire providing an opinion on the economic/financial position of their families and telling what they did to improve the situation.

Over two-thirds of respondents reported a deteriorating economic and financial position of their households and activities in order to improve the situation.

Because of a difficult position of households as regards income, there are various activities to adapt to changed objective conditions. More than half of the households introduced changes in their food, clothing and transport.

The needs were reduced by buying less food, clothes, by reducing or limiting services.

Frequently they produce food for their family, which is certainly done to a greater extent among rural households.

In general, families tend to be more optimistic about their own economic and financial situation than about the national one. It should be pointed out that people living in the country showed greater optimism as to their future economic position.